

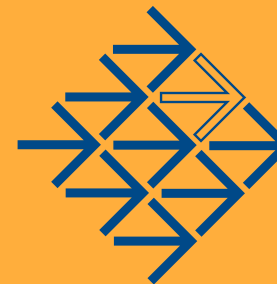
STT 89 01

Eén van de vaste rubrieken in de weekendeditie van het NRC Handelsblad is 'Jong!' waarin pubers vertellen over zichzelf, hun wereld en hun sociale leven. Het zijn oprechte en eerlijke portretten in een levensfase waarin onoverwinnelijkheid en onzekerheid dichtbij elkaar liggen. Zelf ging ik tijdens mijn laatste jaar op de middelbare school steeds meer mijn eigen gang en maakte ik me los van bestaande groepen. Zorgeloos bewoog ik me door Tilburg, op uiteenlopende tijdstippen en plekken, samen maar ook regelmatig alleen. Ik kon tenslotte prima voor mezelf zorgen. Hoe rustiger hoe beter, dacht ik dan. Als er niemand in de buurt is, kan me ook niets gebeuren.

Nadat ik op kamers ging wonen in Amsterdam veranderde die interpretatie van veiligheid. Ik omarmde de drukte, het geluid van stemmen dat zowel overdag als in de nacht klonk en de fysieke nabijheid van anderen als ik door de stad fietste, liep of het openbaar vervoer nam. Toen ik na mijn studietijd terugkeerde naar Tilburg, vroeg ik me af waarom ik me de eerste periode zo kwetsbaar voelde. In eerste instantie koppelde ik dit gevoel aan de start van iets nieuws. Pas maanden later begreep ik dat dit niet het belangrijkste was. Ik miste het gevoel continu andere mensen om mij heen te hebben die mij beschermden.

Bij het begrip veiligheid heeft iedereen direct associaties. Vaak zijn deze gekleurd door emoties of herinneren we ons de opluchting zodra de eerste onrust is weggeëbd. We staan niet vaak stil bij de prettige ervaring van een fijne omgeving waarin we de vrijheid hebben om keuzes te maken.

Veiligheid staat in de schijnwerpers. Niet alleen politici, beleidsmakers en professionals zijn er in hun dagelijkse context mee bezig; iedereen heeft er wel een mening over.

Veiligheid in de toekomst

Carlijn Naber
Februari 2018 / STT 89_01

<i>Inleiding</i>	03-09
<i>Leeswijzer</i>	10
<i>01. Invulling van veiligheid in de huidige samenleving</i>	11-14
<i>02. Brede uiteenzetting van veiligheid</i>	15-18
<i>03. Maatschappelijke factoren bij de invulling van veiligheid</i>	19-23
<i>04. Invulling van veiligheid vanuit de maatschappij</i>	24
<i>05. Veiligheid als werkwoord</i>	25
<i>Literatuurlijst</i>	26-27
<i>Colofon</i>	28

Veiligheid is een essentieel onderdeel van onze samenleving. In het verleden zorgden onze instincten meestal voor het direct herkennen van gevaar. Dreigingen in de omgeving waren concreet en werden verwerkt op basis van ervaringen. Kennis over wat veilig was, werd overgeleverd van generatie op generatie. Tegenwoordig komt veiligheid tot stand door interacties van mensen met hun omgeving. Bijvoorbeeld buurtbewoners die via WhatsApp makkelijk en snel informatie uitwisselen. Door samen te signaleren, alarmeren, appen en reageren komt buurtpreventie tot stand. Veiligheid kunnen we – in plaats van als zelfstandig naamwoord – beschouwen als iets wat we doen, een werkwoord dus. Dit past binnen het sociaal-constructivisme, een theoretisch perspectief dat stelt dat het de mens zelf is die betekenis en structuur geeft aan de sociale werkelijkheid. Er is bij de totstandkoming van veiligheid een interactie van mensen met hun omgeving. Dit gegeven vormt de paraplu die nodig is om een complex onderwerp als veiligheid te onderzoeken.

Veiligheid komt echter niet tot stand in een vacuüm, maar wordt beïnvloed door de dynamiek van allerlei ontwikkelingen in de samenleving. *De Nationale Wetenschapsagenda* (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015) kenmerkt de Nederlandse samenleving als sterk, veilig én open. Binnen dit sociale klimaat zijn echter uiteenlopende veranderingen zichtbaar. Digitalisering zorgt ervoor dat (on)veiligheid niet stopt bij de landsgrenzen en dat het onduidelijk is waar nieuwe dreigingen vandaan kunnen komen. Er is een grote onderlinge verbondenheid tussen verschillende systemen. Dit kan voor kwetsbare situaties zorgen. Een langdurige stroomuitval in januari

2017 ontregelde de dagelijkse gang van zaken in een groot deel van de Randstad. Geopolitieke vraagstukken spelen ook een rol in de geglobaliseerde wereld. Door internationale handel van producten, grondstoffen en kennis is het bedrijfsleven afhankelijk geworden van andere economieën. Veel Nederlanders staan via diverse verbindingen met anderen, elders op de wereld, in contact. De bescherming van deze gegevens staat ter discussie. Veel van deze data wordt verzameld en bewaard. De vraag wie welke informatie over een persoon krijgt, heeft geen eenduidig antwoord. Het in balans houden van veiligheid en openheid in onze samenleving is dus een uitdaging.

De groeiende interactie tussen het fysieke en digitale domein brengt ook consequenties met zich mee voor de veiligheid. Door de rol van technologie binnen de samenleving zijn (be)dreigingen lastiger te herkennen. In een interview laat de natuurkundige Stephen Hawking weten gevaar te zien in kunstmatige intelligentie. Hij benadrukt het sneller identificeren van gevaren waarbij er adequater gehandeld kan worden om te voorkomen dat deze geavanceerde technologie de mens vervangt (Whipple, 2017).

In onze netwerksamenleving is de mens zowel toeschouwer als deelnemer. Er ontstaan nieuwe kwetsbaarheden en onzichtbare risico's omdat mensen vertrouwen op systemen waarvan de werking hun onduidelijk is. In een samenleving waarin de digitale wereld een steeds grotere invloed heeft op de fysieke omgeving wordt het gevoel controle te hebben bij zowel overheid, bedrijfsleven als individuen steeds kleiner. Doordat de regulering van nieuwe producten voorsnog ontbreekt kunnen 3D-printers

bijvoorbeeld worden ingezet voor het printen van nuttig gereedschap tot en met echte wapens. Directe consequenties van het op deze schaal delen van informatie en middelen zijn moeilijk te overzien en bovendien zorgt hyperconnectiviteit ervoor dat netwerken snel transformeren – wat de onoverzichtelijk nog versterkt. Veiligheidsvraagstukken worden door de wisselwerking tussen het fysieke en digitale domein steeds complexer.

Bovenstaande ontwikkelingen zorgen samen voor disruptieve innovaties, vervagende grenzen, een snelgroeiend netwerk van slimme en communicerende technologieën en een grotere onzekerheid door interactie tussen domeinen. Hierdoor verandert de interpretatie van het begrip veiligheid continu en is het een cruciaal punt op beleids-, ondernemings- en innovatie-agenda's. Nieuwe situaties brengen onzekerheid en kwetsbaarheid met zich mee en er zijn nog geen eerdere ervaringen om op terug te vallen. Omdat oplossingen voor het bevorderen van veiligheid ingewikkeld zijn, is daar een interdisciplinaire aanpak voor nodig.

VERLEDEN, HEDEN, TOEKOMST

In het laatste decennium is een verschuivende invulling van veiligheid te zien. De "Handboeken Veiligheid" (Muller, 2004; Muller, 2013) geven een overzicht van studies naar de inhoud, organisatie en het beleid rondom veiligheid in Nederland en dit laat zien dat er in een periode van acht jaar een andere interpretatie aan het begrip veiligheid is gegeven. Kijkend naar de twee versies, van 2004 en 2013, zijn er veranderingen zichtbaar in de gedeeltes die veiligheid als concept behandelen. Het hoofdstuk 'Veiligheid na 11 september 2001' is in de nieuwste editie verdwenen, in plaats daarvan is er meer aandacht voor 'vormen van veiligheid' waarbij veiligheid

vanuit uiteenlopende invalshoeken wordt beschreven. De toevoeging van digitale veiligheid valt hierbij op. Ook maken de hoofdstukken 'criminaliteit in een land' en 'ethiek en veiligheid' in de tweede versie onderdeel uit van het concept veiligheid.

Denkwijzen en gedrag van mensen zijn aan verandering onderhevig. In een toekomstverkenning is het interessant om deze veranderingen vanuit maatschappelijke factoren te bestuderen. Kennis van maatschappelijke factoren geeft inzicht in hoe individuen en groepen zich gedragen. De wisselwerking tussen een individu en diens omgeving biedt aanknopingspunten om veranderingen en ontwikkelingen vanuit het perspectief van de mens te analyseren. Ook wereldwijde veranderingen geven aan wat de ontwikkelingen zijn waar zowel individuen, bedrijfsleven als overheden in het kader van veiligheid op zouden moeten anticiperen.

Anticiperen op veranderingen kan alleen als er een goed beeld is van wat die toekomst inhoudt. Een toekomstverkenning geeft mogelijke toekomstbeelden van wat er zou kunnen gebeuren. Hierbij is het belangrijk te onderkennen dat het verleden, heden en de toekomst onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn (Van der Duin, 2012). Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) houdt zich bezig met het verkennen van de toekomst op lange termijn met als focus het raakvlak tussen technologische en maatschappelijke ontwikkelingen.

PROBLEEMSTELLING

In deze toekomstverkenning naar veiligheid zijn we op zoek naar beelden van de veranderende invulling van veiligheid. Hierbij staat de invloed van technologische ontwikkelingen in de samenleving van de toekomst centraal. In de komende hoofdstukken wordt duidelijk

gemaakt dat het essentieel is om eerst inzicht te krijgen in de invulling van veiligheid binnen de samenleving. Menselijk gedrag is van grote invloed op die invulling, maar is ook in grote mate subjectief en afhankelijk van de culturele context waarin mensen samenleven. Op basis van de inzichten in dit gedrag kan gekeken worden welke technologische ontwikkelingen dat gedrag beïnvloeden. Ofwel: Hoe komt de invulling van veiligheid tot stand binnen de

samenleving die als gevolg van technologische ontwikkelingen sterk verandert? Die technologische ontwikkelingen zorgen zelf ook voor nieuwe kansen en kwetsbaarheden. Door de kennis over de interactie tussen mens en omgeving, maatschappelijke veranderingen en technologische ontwikkelingen te combineren, ontstaat inzicht in de manier waarop technologie ingezet kan worden voor wenselijke toepassingen die de samenleving veiliger maken.

De centrale probleemstelling van deze toekomstverkenning luidt:

'Wat is de invulling van veiligheid in de toekomstige samenleving als gevolg van technologische ontwikkelingen?'

OPBOUW TOEKOMSTVERKENNING De hiervoor gegeven korte uiteenzetting van de probleemstelling toont de stapsgewijze werkwijze van deze toekomstverkenning. De centrale vraag

is onder te verdelen in vier deelvragen. Deze vier (A/B/C/D) deelvragen worden beantwoord in drie publicaties. Hieronder een schematische opbouw van deze toekomstverkenning.

01

Invulling van veiligheid vanuit de maatschappij

A: Welke maatschappelijke factoren spelen een rol bij de invulling van veiligheid?

02

Technologische ontwikkelingen in de samenleving van de toekomst

B: Hoe ziet de toekomstige samenleving er uit onder invloed van digitalisering en globalisering?

C: Welke nieuwe kansen en kwetsbaarheden kunnen ontstaan door technologische ontwikkelingen?

03

Van toekomstbeelden naar toepassingen

D: Hoe beïnvloedt technologie de invulling van veiligheid in de toekomst?

INLEIDING

06

INLEIDING

07

De drie publicaties zijn ingedeeld als volgt:

01. Invulling van veiligheid vanuit de maatschappij

Vanuit een positieve benadering van veiligheid ontstaat een theoretisch kader dat op basis van literatuurstudie verder wordt onderzocht. Doel van dit theoretisch kader is de totstandkoming van veiligheid te verduidelijken. Mensen maken én ervaren veiligheid in de interactie met anderen in hun omgeving. Vanuit dit perspectief komen de maatschappelijke factoren aan bod die een rol spelen bij de invulling van veiligheid. Er wordt gekeken naar de rode draad in de gevoelens van mensen. Centraal in de eerste publicatie staat de vraag: **A: 'Welke maatschappelijke factoren spelen een rol bij de invulling van veiligheid?'**

02. Technologische ontwikkelingen in de samenleving van de toekomst

In de tweede publicatie komen zowel de samenleving van de toekomst als mogelijke technologische ontwikkelingen aan de orde. Aan de hand van een trendanalyse worden maatschappelijke veranderingen geschetst. De megatrends globalisering en digitalisering vormen hierbij het vertrekpunt. Patroonverschuivingen in het dagelijks leven als gevolg van deze megatrends worden beschreven. De afbakening van het maatschappelijk belang van veiligheid zorgt ervoor dat we de maatschappelijke impact kunnen zien van de megatrends in de samenleving. Hoe kunnen we ons voorbereiden op de toekomstige samenleving onder invloed van digitalisering en globalisering?

Uit deze trendanalyse zullen patroonverschuivingen als gevolg van belangrijke technologische ontwikkelingen te halen zijn. Om deze te toetsen en te verbreden

wordt in de eerste helft van 2018 een Delphi-studie uitgevoerd. Bij dit type onderzoek is de bedoeling om online de meningen van een groot aantal experts te bevragen en in verschillende rondes anoniem terug te koppelen. Zo kan geanalyseerd worden waarover consensus bestaat en waarover niet. Uiteenlopende ideeën en argumenten over de maatschappelijke impact van technologische ontwikkelingen in de toekomst kunnen hierna geclusterd worden. De Delphi-studie zal worden uitgevoerd onder de meer dan zestig leden van het Algemeen Bestuur van STT en experts die bezig zijn met het thema veiligheid. Voor het onderzoek worden ongeveer honderd mensen uit de wetenschap, het bedrijfsleven, de overheid en de maatschappij betrokken die kennis hebben over de nieuwe kansen en kwetsbaarheden van toekomstige technologische ontwikkelingen. Uiteindelijk wordt toegewerkt naar toekomstige uitdagingen in sectorale beschrijvingen. In de tweede publicatie staan de volgende vragen centraal: **B: 'Hoe ziet de toekomstige samenleving eruit onder invloed van digitalisering en globalisering?'** en **C: 'Welke nieuwe kansen en kwetsbaarheden kunnen ontstaan door technologische ontwikkelingen?'**

03. Van toekomstbeelden naar toepassingen

In de derde publicatie worden toekomstbeelden geschetst over de veranderende invulling van veiligheid in de samenleving van de toekomst. Er wordt gekeken of er overeenkomsten tussen de sectorale beschrijvingen zijn.

Het is de bedoeling om toekomstbeelden te ontwikkelen die elkaar opvolgen. Door ieder volgend toekomstbeeld net verder te laten gaan dan het voorafgaande scenario komen de consequenties voor

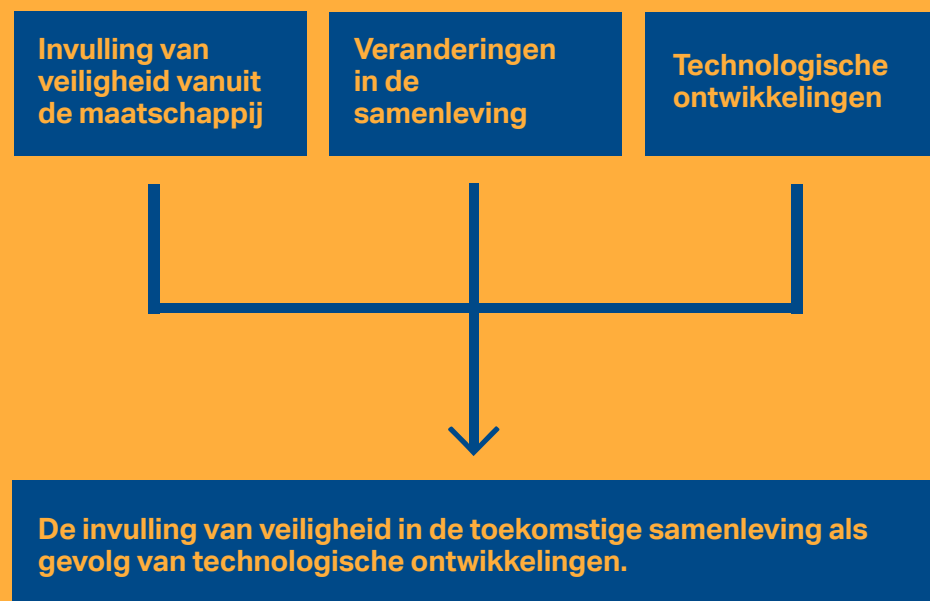
het dagelijks leven naar voren. Ieder scenario scheidt als het ware een precedent voor de volgende situatie. Door de toekomstbeelden op deze manier op te nemen in de publicatie kunnen de lezers meedenken over wat zij nog veilig vinden en wat niet meer. Om de interpretatie van veiligheid in de samenleving van de toekomst duidelijk te maken zijn

praktische toepassingen in de toekomstbeelden gewenst. In de scenario's zal daarom ook aandacht worden besteed aan nieuwe beroepen en opleidingen in de samenleving ten behoeve van veiligheid. In de derde (en eind)publicatie staat de vraag centraal: **D: 'Hoe beïnvloedt technologie de invulling van veiligheid in de toekomst?'**.

DOELSTELLING EN AFBAKENING

De toekomstverkenning resulteert in uiteenlopende toekomstbeelden over de veranderende invulling van veiligheid in de samenleving van de toekomst. Met deze beelden willen we politici, beleidsmakers en professio-

nals aanzetten tot actief nadenken over kansen en kwetsbaarheden van toekomstige toepassingen van technologie op het gebied van veiligheid. Daarbij beogen we dat technologie positief ingezet wordt ten behoeve van veiligheid in de samenleving van toekomst.

Figuur 2: schematische weergave doelstelling

Veiligheid is een complex begrip met verschillende abstractieniveaus waarop individuen, bedrijfsleven en overheid invloed uitoefenen en waarbij er tegelijkertijd voor elk van hen een verantwoordelijkheid ligt. In deze toekomstverkenning staat het maatschappelijk belang van veiligheid – ofwel de interpretatie van veiligheid die tot stand komt door normen en waarden binnen een open samenleving – centraal.

Dit komt overeen met het 'veiligheidsbelang sociale en politieke stabiliteit' dat in het *Nationaal Veiligheidsprofiel* (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu [RIVM], 2016) wordt gedefinieerd als: "Het ongestoorde voortbestaan van een maatschappelijk klimaat waarin individuen ongestoord kunnen functioneren en groepen mensen goed met elkaar kunnen samenleven binnen de verworvenheden van de Nederlandse democratische rechtstaat en daarin gedeelde waarden" (p.09). Veiligheidsbelangen interacteren met elkaar. De aantasting van één belang kan gevolgen hebben voor de politieke en sociale stabiliteit. Een ernstige overstroming raakt direct aan het fysieke en economische veiligheidsbelang, een mogelijk gevolg is de evacuatie van een groot gebied dat leidt tot een verstoring van het dagelijks leven (RIVM, 2016). Sociale en politieke stabiliteit gaan over het voorkomen van verstoringen in het dagelijks leven die een structurele aantasting vormen van de democratische samenleving en het sociaal maatschappelijk klimaat.

POSITIEVE BENADERING

In het dagelijks leven, in de media en in onderzoek wordt vaker over onveiligheid gesproken dan over veiligheid. In deze verkenning is juist gekozen voor een positieve benadering van dit onderwerp en staat veiligheid dus centraal.

In de literatuur over veiligheid komt sinds enkele jaren de term 'positieve veiligheid' voor. Schuilenburg (2016) doet hiermee het creëren van veiligheid door het versterken van positieve gevoelens. Verbinding, solidariteit en geborgenheid zijn daarbij belangrijke thema's die op een positieve manier invulling geven aan veiligheid. Door te kiezen voor een positieve benadering rondom veiligheid is het eenvoudiger een dialoog te starten over mogelijke antwoorden op de centrale probleemstelling van deze toekomstverkenning.

In het onderzoeksproces van deze verkenning gebruiken we 'speculative design' als middel om ideeën en visies te verkennen. Speculative design opent nieuwe perspectieven, inspireert en stimuleert de verbeeldingskracht en creëert ruimte voor debat (Dunne & Raby, 2013). Design wordt gezien als middel om te speculeren over hoe mogelijke toekomst eruit kunnen zien. Door gedurende deze verkenning open te staan voor reacties op de publicaties en daarmee een dialoog met de lezers te bewerkstelligen wordt de wisselwerking gestimuleerd rondom de centrale probleemstelling. <

Hoofdstuk 01

Start met het beantwoorden van de deelvraag uit de eerste publicatie die onderdeel uitmaakt van de toekomstverkenning veiligheid. In dit hoofdstuk worden de invalshoeken rondom veiligheid uiteengezet. De vraag die aan de orde komt is: welke opvattingen bestaan er over veiligheid?

Hoofdstuk 02

Gaat over de mens in de context van de samenleving. Hoe komt de invulling van veiligheid tot stand.

Hoofdstuk 03

Brengt vervolgens de maatschappelijke factoren in kaart die een rol spelen in de totstandkoming van veiligheid.

Hoofdstuk 04

Sluit af met conclusies die antwoord geven op de deelvraag van deze eerste publicatie: 'Welke maatschappelijke factoren spelen een rol bij de invulling van veiligheid?'

Hoofdstuk 05

Somt de uitgangspunten op voor deze toekomstverkenning veiligheid die het vertrekpunt zijn voor de tweede en derde publicatie.

In de huidige samenleving kan veiligheid worden benaderd als een breed maatschappelijk onderwerp. "Veiligheid verwijst anno 2017 naar meerdere inhoudelijke domeinen, referentieobjecten, geografische schaalniveaus en interpretaties van gevaar" (Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid [WRR], 2017, p. 30).

In de komende paragrafen kijken we naar de invulling van veiligheid in onze huidige samenleving. Hierin zijn twee ontwikkelingen zichtbaar: de vermaatschappelijking van veiligheid en de fixatie op risico's.

VERMAATSCHAPPELIJING VAN VEILIGHEID

In de eenentwintigste eeuw staat veiligheid centraal vanuit de mens, met al zijn gevoels- en gemoeds-toestanden, angsten en nachtmerries (De Graaf, 2012). Vanuit de samenleving en het bedrijfsleven wordt invloed uitgeoefend op de overheid om de veiligheidszorg anders te organiseren. De 'vermaatschappelijking van veiligheid' houdt in dat de invloed van de burger op de overheid is gegroeid als het om veiligheid gaat. Daarnaast verwacht de burger ook steeds meer van de overheid; een absoluut veilige samenleving. Er worden echter niet alleen vanuit de overheid beslissingen genomen over veiligheid. Ook nieuwe partijen spelen inmiddels een rol. Sociale of commerciële partijen, zoals woningbouwverenigingen, het Rode Kruis en scholen, nemen verantwoordelijkheid en dragen bij aan de veiligheid in de Nederlandse samenleving. Deze 'horizontalisering van de veiligheidsaanpak' (Schuilenburg, 2009) betekent dat uiteenlopende partijen plannen over veiligheid ontwerpen en uitvoeren. De zorg voor veiligheid wordt daardoor meer gefrag-

menteerd en onoverzichtelijk (Terpstra, 2013). Die gedeelde verantwoordelijkheid voor veiligheid en steeds grotere focus op dit thema heeft dus ook een keerzijde omdat veiligheidsmaatregelen tegelijkertijd kunnen leiden tot een bedreiging van de privacy (Terpstra, 2013). Het vertrouwen van de burger ten opzichte van de overheid, het bedrijfsleven en de rest van de samenleving krijgt veel aandacht, maar die focus op vertrouwen plus het ontstaan van een gewijzigde veiligheidssector brengt een 'veiligheidscomplex' met zich mee. Dit complex deed zich gelden toen deze zomer de 'aftapwet' of 'sleepwet' in het nieuws kwam. De vernieuwde *Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten* werd ingediend aan het begin van 2017 en werd, ondanks kritiek van zowel binnen als buiten de politiek, aangenomen door de Eerste en Tweede Kamer. Tegenstanders van de wet verenigden zich en startten een website om de vrijheid en privacy van Nederlanders te beschermen. Met de nodige media-aandacht en de bijnamen die deze wet heeft gekregen, is het gelukt een referendum over de invoering van deze wet aan te vragen.

FIXATIE OP RISICO'S

Onze huidige cultuur geeft mensen enorme vrijheden om eigen keuzes te maken en eigen behoeftes te bevredigen. In een open en democratische samenleving ontwikkelen zich nieuwe vraagstukken, ook over veiligheid. Concrete dreigingen en belangen zijn in het heden niet meer de hoofd-ingrediënten van iemands persoonlijke veiligheid. Binnen deze context introduceerde Beck (1992) in de jaren negentig de term 'risicosamenleving' waarmee hij bedoelt dat de samenleving te kampen heeft met onzichtbaar en mogelijk gevaar. Deze onzichtbare risico's zijn lastig aan

te pakken en dat brengt veel onzekerheid met zich mee; een gevoel van ongrijpbaarheid omdat mensen beseffen dat hun invloed niet altijd doorslaggevend is voor de gewenste uitkomst. Hierdoor is het afwenden van risico's centraal komen te staan. Boutelier (2013) stelt dat er een stilzwijgend verlangen is naar het samenvallen van maximale vrijheid en optimale bescherming. De roep om veiligheid verbindt mensen en zorgt ervoor dat risico's in de toekomst gevoelsmatig worden afgewend. Onzichtbare risico's voor de veiligheid krijgen ook steeds meer aandacht vanuit de overheid. Veiligheid is het "(...) nieuwe ordeningsprincipe voor de politiek en beleid" (De Graaf, 2004). Dit is ook zichtbaar in het regeerakkoord van Rutte III, *Vertrouwen in de toekomst*, waarin het nieuwe kabinet stelt dat burgers zich verzekerd weten van een veilige, zorgzame en hechte samenleving en dat er extra investeringen komen in onze collectieve voorzieningen, bijvoorbeeld met extra geld en menskracht voor veiligheid, onderwijs en zorg (Rutte, van Haersma Buma, Pechtold, & Segers, 2017).

De fixatie op risico's hangt samen met risicoperceptie, meer specifiek de beleving van risico door de mens. In De Bosatlas van de Veiligheid (2017) wordt geconcludeerd dat het lastig is voor mensen om risico's goed in te schatten. Mensen kunnen bang zijn voor risico's waarop de kans heel klein is, zoals dodelijk getroffen worden door de bliksem. Tegelijkertijd zijn mensen onverschillig over risico's waarbij de overlijdenskans veel groter is, zoals fijnstof. Het inschatten van risico's is subjectief en wordt beïnvloed door psychologische, sociale, culturele en situationele factoren. De beleving en inschatting van risico vormen samen de risicoperceptie voor een persoon.

Bij de totstandkoming van een dergelijk oordeel speelt niet alleen de feitelijk kans op of ernst van de schade een rol. Veel risico's zijn kleiner dan we denken en angst speelt een grote rol. De Bosatlas van de Veiligheid (2017) benoemt een groot aantal factoren die een rol spelen bij de risicoperceptie: bekendheid, catastrofaal effect, controle, zichtbaarheid, voordelen, morele acceptatie, angst, vrijwilligheid, maatschappelijk nut, vertrouwen en technologie.

Ondanks de vele bovenstaande factoren, is er een rode draad zichtbaar in de risicoperceptie van mensen. Uit het onderzoek van Kahneman en Tversky (2013) blijkt dat de inschatting van kansen en risico's afhankelijk is van eerder doorgemaakte situaties. Zekerheden worden belangrijker gevonden dan eventuele kansen en daarnaast is het voor mensen erger iets te verliezen dan iets in bezit te krijgen. Door de grote rol van risicoperceptie ontstaan er vertekeningen in onze beslissingen. Verzekeringen zijn hiervan een goed voorbeeld. Mensen proberen verliezen te minimaliseren. Als we nadenken over alle mogelijke ziekten, geven we liever maandelijks een kleiner bedrag uit dan het risico te lopen tegen hoge kosten aan te lopen. Hier komt nog bij dat mensen de neiging hebben om onderwerpen waarover ze bezorgd zijn te overschatten. Denk hierbij aan ziekten, terrorisme en immigratie. Volkskrant-columnist Bert Wagendorp (2017) vat dit treffend samen: "Moord, doodslag en andere ellende krijgen in de media veel aandacht, onze hersenen onthouden negatieve informatie beter dan positieve en het resultaat is een zwarte perceptie van de realiteit." Risicoperceptie biedt mensen dus geen realistische inschatting van het dagelijks leven.

MENSELIJKE INFORMATIEVERWERKING

In de huidige samenleving overheersen bij de interpretatie van veiligheid vooral negatieve connotaties. Termen als onoverzichtelijk, bedreigingen en risico's zorgen hiervoor. Die negatieve informatie beïnvloedt vervolgens de informatieverwerking van een persoon. Een mens verwerkt de prikkels die op hem of haar afkomen door een samengesteld informatieverwerkingsproces. Dit bestaat uit het perceptieproces en het geheugenproces (Weber, 2015). Het geheugenproces betreft het onthouden van informatie en de manier waarop het in de hersenen opgeslagen wordt (tijdelijk of permanent). Voor de interpretatie van ieders begrip van veiligheid is het perceptieproces essentieel. Tijdens het perceptieproces krijgen sommige prikkels meer aandacht dan andere en vervolgens wordt er een betekenis toegekend. Het perceptieproces is selectief en subjectief. Verwachtingen, overtuigingen en eerdere ervaringen zijn van invloed bij zo-

BESCHIKBAARHEIDSHEURISTIEK: *Mensen gebruiken vaak geheugensteuntjes om hun omgeving te interpreteren. Deze geheugensteuntjes worden heuristische genoemd. Heuristiek zijn bruikbare veronderstellingen die snel tot een oplossing leiden. Lang nadenken over vluchten in een onveilige situatie is tenslotte niet bevorderlijk voor onze overlevingskansen. Eén van de heuristiek is de beschikbaarheidsheuristiek. Deze gaat ervan uit dat wanneer men zich een gebeurtenis snel weer kan herinneren, die gebeurtenis belangrijk moet zijn geweest. Vervolgens hebben mensen de neiging om die herinnering zwaarder te laten wegen dan recentere of andere gegevens. Bij het vormen van een oordeel overwegen mensen niet alleen wát ze zich herinneren, maar ook de moeite of het gemak waarmee die herinnering bij hen opkwam.*

wel het vormen van beelden alsmede de interpretatie van prikkels. Op basis van beschikbare informatie wordt invulling gegeven aan een begrip en wordt de houding en het gedrag van mensen beïnvloed.

De manier waarop over veiligheid wordt

gediscussieerd, geschreven, gesproken en besloten is medebepalend voor de invulling ervan. Als we het hebben over veiligheid maakt de beschikbaarheidsheuristiek bijvoorbeeld dat we ons veiliger voelen in de auto dan in een vliegtuig. Terwijl de kans dat er iets gebeurt in de auto vele malen groter is dan een ongeluk met een vliegtuig. Dit heeft te maken met het feit dat een groot ongeluk nu eenmaal gemakkelijker uit je herinnering naar boven te halen is dan een kleine botsing op de andere rijhelft van de snelweg. Ook de mate van invloed die je kunt uitoefenen op het risico speelt een rol bij de interpretatie van veiligheid. Een passagier in een vliegtuig heeft geen enkele invloed op het al dan niet neerstorten van het toestel. Een automobilist heeft wel zelf invloed op het aan de verkeersregels houden, het houden van afstand en andere maatregelen om het risico op een ongeval te reduceren.

POSITIEVE VEILIGHEID

Bij de invulling van veiligheid in een samenleving waarin negatieve connotaties overheersen is een positieve benadering essentieel. Het toevoegen van een of meerdere positieve connotaties kan bijdragen aan ons gevoel van veiligheid. Op die manier kunnen mensen op een andere manier naar gebeurtenissen gaan kijken. Het eindresultaat uit het perceptieproces geldt voor mensen als werkelijkheid. Ook gaan mensen er automatisch vanuit dat anderen dezelfde informatie tot hun beschikking hebben. Een persoon krijgt nieuwe manieren aangeboden om naar veiligheid te kijken en zo nieuwe opvattingen te creëren. Op deze manier kunnen overtuigingen en vanzelfsprekendheden veranderen.

Met de positieve benadering van veiligheid als basis voor de toekomstverkenning wordt het mogelijk kansen voor de toekomst te zien. Wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen zullen de samenleving veranderen, maar hebben behalve ondersteuning en versterking tegelijkertijd ook kwetsbaarheid als onvermijdelijk neveneffect (Bijker, Hommels, & Mesman, 2014). Een positieve benadering van veiligheid ontkent niet dat technologieën kwets-

baarheden met zich meenemen. Wel doorbreekt een positieve benadering de negatieve lading van veiligheid door uit te gaan van datgene wat we als samenleving creëren. Door kansen in kaart te brengen, kan kwetsbaarheid met meer vertrouwen tegemoet worden gezien. Het volgende hoofdstuk van deze publicatie introduceert andere invalshoeken: zijn er opvattingen over veiligheid die beter aansluiten bij een positieve benadering? <

01 INVULLING VAN VEILIGHEID IN DE HUIDIGE SAMENLEVING

14

BREDE UITEENZETTING VAN VEILIGHEID

15

Het begrip veiligheid is veelomvattend, kent vele invalshoeken en wordt nog steeds ruimer. Er zijn verscheidene termen die veel worden gebruikt. In dit hoofdstuk kijken we welke opvattingen passen bij een positieve benadering van het thema veiligheid.

Veiligheid wordt vanuit de volgende invalshoeken benaderd:

- Safety en security
- Interne en externe veiligheid
- Objectieve en subjectieve veiligheid
- Sociale en fysieke veiligheid
- Human security en flow security

SAFETY EN SECURITY

De Nederlandse taal heeft één woord om 'veilig zijn' te beschrijven; veiligheid. Volgens de Van Dale is veilig zijn 'vrij van gevaar' of 'beschermd tegen gevaar'. De tweedeling in deze definitie is vergelijkbaar met het onderscheid

dat in de Cambridge Dictionary wordt gemaakt tussen safety (vrij van gevaar) en security (beschermd tegen gevaar). Het onderscheid tussen deze begrippen ligt hoofdzakelijk in de onderliggende intentie. Vrij zijn van gevaar betekent vrij van accidentele, niet-intentionele handelingen. Men is beschermd tegen gevaar als opzettelijke, intentionele handelingen worden voorkomen. De Bosatlas van de Veiligheid (2017) vat dit samen door veiligheid (safety) te definiëren als de bescherming tegen natuurlijke risico's en risico's tijdens productie of transport. Beveiliging (security) is hierin de bescherming tegen het moedwillig toebrengen van schade aan mensen, systemen en organisaties.

Enkele jaren geleden hebben Dupont en Reniers (2010) een overzichtelijke tabel gemaakt van de verschillen tussen safety en security.

Safety	Security
De aard van een incident is inherent aan het risico.	De aard van een incident is een oorzaak van een menselijke daad
Niet-intentioneel	Intentioneel
Gaat bij het beoordelen van de risico's uit van de risicobron	Gaat bij het beoordelen van de (be)dreigingen uit van de effecten
Geen agressor	Agressor en zijn tactieken

Tabel 1. Verschillen tussen safety en security, gebaseerd op Dupont en Reniers (2010, p. 4)

Omdat het maatschappelijk belang van veiligheid de basis is van deze publicatie wordt gebruik gemaakt van de term veiligheid waarbij het veilig zijn bestaat uit zowel vrij van als beschermd tegen gevaar. Vrij van gevaar en beschermd tegen gevaar worden gezien als twee kanten van hetzelfde begrip. Dit is in lijn met Van Gulijk (2010) die concludeert dat er tussen safety en security abstracte overeenkomsten zijn.

INTERNE EN EXTERNE VEILIGHEID

De begrippen interne en externe veiligheid worden gebruikt om het verschil aan te geven tussen bescherming in een bedrijf, organisatie of land en de bijbehorende omgeving. De vraag is of een dergelijke scheiding recht doet aan onze samenleving, aangezien een bedrijf, organisatie of land altijd onderdeel uitmaakt van een omgeving. De Wijk en Toxopeus (2005) spreken over een vervagende grens tussen binnen- en buitenlandse veiligheid met als oorzaak toenemende internationale criminaliteit en terrorisme. Door het gebruik van het internet kunnen criminelen overal ter wereld snel en gemakkelijk met elkaar communiceren. Op het 'dark web' zijn meerdere internationale marktplaatsen waar anoniem wordt gehandeld in producten en diensten. Daarbij is de omgeving waarin wordt opgetreden zeer groot en niet te kaderen. Het Ministerie van Veiligheid en Justitie (2016) spreekt van 'fluïde criminele netwerken' die zich niet beperken tot één territorium en die profiteren van moderne ICT-voorzieningen. Een heroriëntering van taken en uitvoering is nodig, dit vraagt om een reorganisatie van de uitvoering van interne veiligheid bij de politie en externe veiligheid bij de krijgsmacht (Den Boer & Leijtens, 2017).

De Nederlandse overheid hecht veel belang aan nationale veiligheid vanuit het perspectief van onze Nederlandse samenleving. In het *Nationaal Veiligheidsprofiel* (RIVM, 2017) wordt gesproken over een

'multipolaire wereldorde' die wordt beïnvloed door internationale en geopolitieke ontwikkelingen, wat het onderscheid tussen binnen- en buitenlandse veiligheid lastig maakt. In het meerjarig perspectief krijgsmacht (Ministerie van Defensie, 2017) staat dat interne en externe veiligheid en ontwikkelingen in binnen- en buitenland meer dan ooit verband houden met elkaar. Onder andere door globalisering is het type dreigingen veranderd ten opzichte van het verleden, criminelen uit andere landen kunnen in Nederland kwaad uitrichten. De veiligheid van Nederland is verbonden met die van ons omringende landen en moet gezien worden in samenhang met deze landen. Hierdoor vervaagt het verschil tussen interne en externe veiligheid waardoor ook het binnen- en buitenlands veiligheidsbeleid in onderling verband moeten worden bekeken.

OBJECTIEVE EN SUBJECTIEVE VEILIGHEID

Slovic en Peters (2006) onderscheiden in hun onderzoek naar risicoperceptie gevoelens, onze instinctieve en intuïtieve reacties op gevaar, en de analyse hiervan die logica, redenering en beraadslaging met zich meebrengt. De begrippen objectieve en subjectieve veiligheid worden gebruikt om het verschil aan te geven tussen dat wat meetbaar is en dat wat niet meetbaar is: de beleving van het veilig voelen. Objectieve veiligheid gaat volgens Pleysier en Vanderveen (2013) over direct herkenbare situaties, omstandigheden en gebeurtenissen die uitgedrukt kunnen worden in hoeveelheden en aantallen. Het objectieve aspect van veiligheid, vaak gemeten in onveiligheidsgevoelens, laat een optimistisch beeld zien. Een citaat uit Bijl, Boelhouwer en Wennekers (2017): "(...) zowel het gerapporteerde slachtofferchap, als de geregistreerde criminaliteit en de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens in de afgelopen tien jaar zijn gedaald" (p. 296).

Het gevoel van veiligheid staat echter los van cijfers, het wordt individueel bepaald door bestaande kennis, ervaringen en interpretaties. In verschillende onderzoeken naar veiligheidsbeleving in de afgelopen jaren wordt de vraag 'Voelt u zich weleens onveilig?' gebruikt. Van Noije en Ledema (2017) laten in hun onderzoek zien dat mensen deze vraag verschillend benaderen. Veiligheid hangt qua gevoel sterk samen met de afwezigheid van gevaar en de beleving van angst. Angst helpt een individu om te zien wat potentieel mis kan gaan: het negatieve gevoel helpt om in actie te komen tegen potentieel gevaar (Vermeulen, Tuinder &, van Bommel, 2016). De rol van emoties zou kunnen verklaren waarom er een discrepantie is tussen de positieve cijfermatige ontwikkelingen en het gevoel van veiligheid.

Kortom je veilig voelen is niet hetzelfde als veilig zijn. Andersom geldt dit ook. Je kunt je veilig voelen in een onveilige situatie. Een toevoeging over objectieve veiligheid geeft Platform 31 (Van Dijken, 2017), dat stelt dat vormen van criminaliteit zoals fraude, milieucriminaliteit, omkoping, cybercriminaliteit en corruptie niet of niet goed kunnen worden gemeten.

Het is dus essentieel om te erkennen dat de begrippen objectieve en subjectieve veiligheid afzonderlijk géén volledig beeld geven van veiligheid. Deze begrippen kunnen alleen gebruikt worden om veiligheid vanuit twee specifieke invalshoeken te bekijken. Gezien de focus in deze verkenning op mensen in de samenleving, staat in de komende hoofdstukken de ervaring van het veilig voelen centraal. De totstandkoming van veiligheid is subjectief en afhankelijk van de culturele context waarin mensen samenleven.

SOCIALE EN FYSIEKE VEILIGHEID

De begrippen sociale en fysieke veilig-

heid worden in verschillende werken op diverse manieren gebruikt. De Bosatlas van de Veiligheid (2017) geeft aan of veiligheid wel of niet wordt bewerkstelligd door mensen. Aan sociale veiligheid ligt menselijk handelen ten grondslag. Volgens Muller, Helsloot en Wegberg (2013) gaat sociale veiligheid over de (sociale) omgeving waarin iemand zich dagelijks beweegt. Misdriven en overtredingen tussen mensen onderling, zowel binnen de woon- als leefomgeving, vallen hieronder. Dit wordt steeds makkelijker door technologische ontwikkelingen. In de toekomst zijn er nieuwe mogelijkheden die ten grondslag kunnen liggen aan bedreigingen, bijvoorbeeld het verspreiden van epidemieën of virussen. Sociale noodsituaties kunnen ook door menselijk handelen ontstaan, aanslagen die worden gepleegd in de openbare ruimte, bijvoorbeeld. Fysieke veiligheid gaat over natuurlijke oorzaken, mensen beschermen zich hiertegen door het halen van een griep prik of het versterken van dijken en duinen. Fysieke veiligheid betreft bedreigingen van onze gezondheid, bezittingen of de omgeving, vaak veroorzaakt door technologie, natuur of soms ook andere landen. Voorbeelden van fysieke noodsituatie zijn brand, ziektes en ongevallen.

Het ontbreken van een scherpe grens en de mogelijke overlap tussen deze fysieke en sociale veiligheid maakt een onderscheid naar de bron van (be)dreigingen niet mogelijk. In deze verkenning wordt daarom geen onderscheid gemaakt tussen deze twee begrippen.

HUMAN SECURITY EN FLOW SECURITY

Een invalshoek die veiligheid benadert over domeinen heen is het onderscheid tussen human security en flow security. Deze begrippen worden gebruikt om een verschil aan te geven tussen de com-

binatie van enerzijds veiligheid en sociale ontwikkeling (human security) en anderzijds veiligheid en economie (flow security).

Human security gaat over op de sociaal-economische ontwikkeling van de mens, bijvoorbeeld over de ongelijkheid tussen individuen in een samenleving. Het idee achter human security is dat wereldwijde veiligheid kan worden bereikt door het individu centraal te stellen. Human security is mensgericht en neemt een proactieve rol aan tegenover bedreigingen. Hierbij kun je denken aan het bevorderen van kennis en vaardigheden zodat mensen voor zichzelf kunnen zorgen. Flow security is gericht op essentiële verbindingsroutes in de samenleving, zoals mondiaal handelsverkeer dat landen afhankelijk maakt van hun handelspartners. Het betreft zowel fysieke verbindingen, zoals infrastructuur en energienetwerken als ook digitale verbindingen die te maken hebben met dataverkeer en bijbehorende informatiestromen.

De WRR (2017) stelt dat de invalshoek van human en flow security in combinatie met nationale veiligheid, het mogelijk maakt uitgebreid en integraal naar veiligheidsvraagstukken te kijken. Door niet alleen te focussen op de Nederlandse samenleving worden ook de internationale ontwikkelingen gezien die bij ons voor (in)stabiliteit kunnen zorgen. Net als bij de invalshoek interne en externe veiligheid, moeten het binnen- en buitenlands veiligheidsbeleid in onderling verband worden bekeken. Heftige reacties en debatten rondom de instroom van vluchtelingen in Nederland kunnen bijvoorbeeld groepen in de samenleving tegenover elkaar zetten met gevoelens van onveiligheid tot gevolg. De relevantie van een samenleving die stabiel en sterk is wordt hierdoor benadrukt. Om de WRR (2017) te citeren: "De veiligheid van de natie staat niet op zichzelf, maar

ten dienste van de samenleving" (p. 30).

EEN POSITIEVE BENADERING ALS INVALSHOEK

In dit hoofdstuk hebben we gezien dat er meerdere invalshoeken zijn om veiligheid te benaderen. Kijkend naar bovenstaande opvattingen wordt bij de begrippen human security en flow security al een positieve benadering gehanteerd. Ontwikkeling en verbinding staan centraal in plaats van het afwenden van dreigingen. Het vertrekpunt van deze invalshoek is het ondersteunen van de veiligheid van het dagelijks leven en de economie. Hierbij wordt rekening gehouden met een veranderende context, mensen worden zelf in staat gesteld binnen een samenleving te functioneren. Naast het faciliterende karakter werken human security en flow security ook over domeinen heen. Omdat in het dagelijks leven een interactie zichtbaar is tussen het fysieke en digitale domein, heeft dat ook een meerwaarde ten opzichte van andere invalshoeken.

In deze publicatie kijken we vooral naar de invulling van veiligheid in de samenleving. Daarna besteden we aandacht aan de consequenties voor de totstandkoming van veiligheid in de samenleving van de toekomst. Het economisch belang van veiligheid komt in deze toekomstverkenning niet aan de orde. De invulling van veiligheid vanuit de interactie tussen mensen en hun omgeving leidt tot de keuze voor de invalshoek human security. Het maatschappelijke belang van veiligheid komt daarin het beste tot uiting. **De combinatie van human security met een positieve benadering van veiligheid vormt het uitgangspunt van deze toekomstverkenning.**

Het volgende hoofdstuk in deze publicatie brengt de invulling van veiligheid vanuit de maatschappij in kaart. <

In dit hoofdstuk komen de maatschappelijke factoren aan bod die een rol spelen bij de invulling van veiligheid. Daarbij gaan we uit van de combinatie van human security met een positieve benadering van veiligheid als uitgangspunt, geredeneerd vanuit het maatschappelijk belang van veiligheid. Dit hoofdstuk begint met een uitleg over wat er wordt verstaan onder de invulling van veiligheid. Vervolgens komen de gevoelens – of affectieve componenten – aan de orde die een rol spelen op het niveau van het individu en de groep.

DE INVULLING VAN VEILIGHEID

De vanzelfsprekendheid van onze veilige samenleving staat onder druk, terwijl de hang naar veiligheid in de steeds complexer wordende samenleving groeit. Om de toekomst van veiligheid te kunnen bekijken is een compleet beeld nodig dat veiligheid bekijkt vanuit de interactie van de mens met de samenleving. Pas dan hebben we zicht op de totstandkoming van stabiliteit en veiligheid in de samenleving. Doordat in het heden steeds meer gedeelde bronnen van betekenis zoals tradities en rituelen verdwijnen, moeten mensen individueel en in groepsverband invulling geven aan veiligheid. Het is dus belangrijk om in kaart te brengen welke maatschappelijke factoren daarbij een rol spelen en welk effect zij hebben.

Om die verschillende factoren beter te kunnen onderscheiden, kijken we naar hun gevolg op het niveau van een individu en de groep. Maatschappelijke factoren hebben zowel cognitieve als affectieve componenten bij de totstandkoming van veiligheid. Door Oppelaar en Wittebrood (2006) wordt onderscheid gemaakt tussen individuele en maatschappelijke

gevoelens die beiden een cognitieve als affectieve component kunnen hebben. Een cognitieve component beïnvloedt de kennis die de mens heeft, bestaande uit zowel feiten als meningen. De affectieve component is meer gericht op het gevoel en de waardering, meer concreet: wat voelt iemand tijdens een gebeurtenis en op welke manier wordt dit geïnterpreteerd?

AFFECTIEVE COMPONENTEN

In de komende paragrafen volgt een beschrijving van de affectieve componenten op basis van maatschappelijke factoren. Specifiek hebben we het hierbij over:

- Emoties
- Vertrouwen
- Identiteit
- Sociale samenhang

EMOTIES

Emoties spelen een belangrijke rol bij de motivatie van mensen. Mensen zijn gemotiveerd om dingen te bereiken die hen een aangenaam gevoel geven. Diezelfde positieve gevoelens geven ook een stimulans om die activiteiten te herhalen. Daartegenover proberen we onaangename gevoelens te vermijden. Negatieve gevoelens zijn ongemakkelijk en verhinderen ons zo activiteiten te herhalen die slecht voor ons zijn. Dit mechanisme zorgt ervoor dat we veilige situaties opzoeken en laat op die manier onze overlevingskans stijgen.

In Nederland heerst momenteel de mening dat alles gezegd moet kunnen worden en personen voelen zich daarvoor vrij om hun mening te uiten (Vermeij & Den Ridder, 2016). Deze toenemende mondigheid is ook zichtbaar bij emoties. Het uiten van emoties is steeds normaler geworden. De digitalisering heeft dit

proces nog versterkt. Er is hierdoor een groot inzicht in hoe mensen zichzelf en anderen zien en hoe bepaalde gebeurtenissen worden gewaardeerd. Van Kleef (2012) concludeert dat emoties een voorwaarde zijn voor sociale relaties, omdat mensen zo weten wat andere mensen beweegt, wat ze van ons willen en wat wij van hen kunnen verwachten. Emoties zijn in de huidige samenleving, zowel binnen het digitale als fysieke domein, dus belangrijk voor het aangaan van sociale verbindingen. Vermeulen et al. (2016) stelt dat emoties zich vaak verhouden tot de omgang met anderen. Door emoties te delen komen verbindingen tot stand en worden sociale relaties sterker.

Emoties ontstaan als mensen een gebeurtenis waarderen als goed of slecht, veilig of niet veilig, prettig of onprettig. Emoties zijn dus te beschouwen als een affectieve component. Een voorbeeld is de vluchtelingenstroom, die bij de één onrust kan oproepen maar bij een ander zorg en de bereidheid om te gaan helpen. Deze gevoelens kunnen,

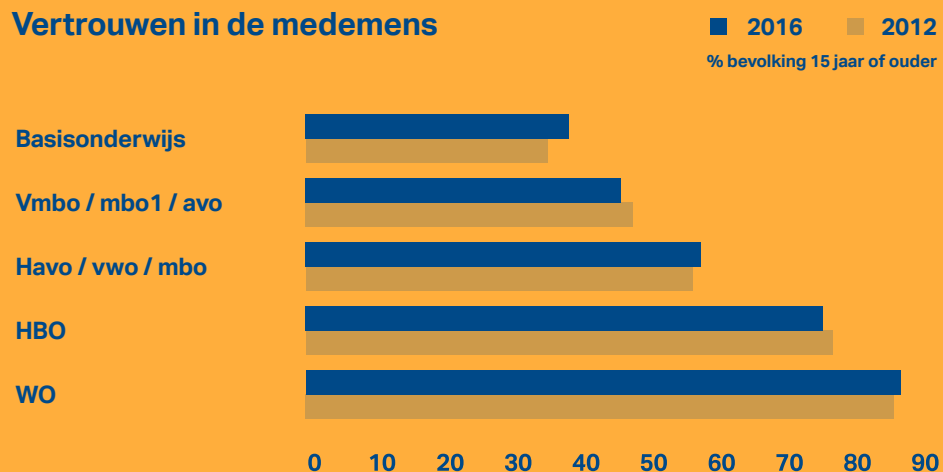
afhankelijk van het perceptieproces, ook weer veranderen. Volgens Vermeulen et al. (2016) is het belangrijk om emoties in perspectief te plaatsen: weten wat je wel of niet moet doen in het dagelijks leven is belangrijker dan vroeger omdat gedeelde bronnen van betekenis verdwijnen. In de invulling van veiligheid spelen emoties een grote rol als affectieve component.

VERTROUWEN

Door de vermaatschappelijking van veiligheid heeft de component vertrouwen in de afgelopen jaren veel aandacht gekregen. Vertrouwen heeft te maken met positieve verwachtingen en goede bedoelingen van anderen. Je laat het pakketje dat je online hebt besteld bij de burens bezorgen, in de verwachting dat zij het netjes aan je overhandigen als je het komt ophalen. Volgens de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (2017) blijkt dat 60 procent van de Nederlanders vertrouwen heeft in de medemens. Het vertrouwen in de medemens groeit met het opleidingsniveau, zie onderstaande grafiek.

Grafiek 1. Vertrouwen in de medemens, ontleend aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (2017)

Vertrouwen in de medemens

03 MAATSCHAPPELIJKE FACTOREN BIJ DE INVULLING VAN VEILIGHEID

20

03 MAATSCHAPPELIJKE FACTOREN BIJ DE INVULLING VAN VEILIGHEID

21

Vertrouwen kan betrekking hebben op andere mensen, op jezelf, op organisaties, instituties of systemen. In dit hoofdstuk gaat het over het vertrouwen in andere mensen en groepen in de samenleving. Vertrouwen is dan gestoeld op de verwachting dat het gedrag van een persoon anderen niet zal benadelen. Tijdens een voetbalwedstrijd zijn er bijvoorbeeld diverse groepen aanwezig. De harde kern van fans blijven de gehele wedstrijd staan om hun team toe te zingen. In de boxen met sponsors worden zaken gedaan. Elders op de tribune vertellen vaders en moeders aan hun kinderen waar ze op moeten letten en wat er staat te gebeuren. Stewards en ander personeel werken aan de juiste omstandigheden om de wedstrijd door te laten gaan. Uiteindelijk zijn al deze groepen tegelijkertijd in het stadion en zijn ze afhankelijk van elkaars gedrag zodat de wedstrijd daadwerkelijk gespeeld kan worden. Er is dus een sterk verband tussen vertrouwen en het functioneren van een groep. Ditzelfde geldt voor de samenleving.

Nederland is een 'high trust' samenleving, tegenstellingen worden opgelost door samen te werken en rekening te houden met elkaar. Het 'polderen' is hier een voorbeeld van: door het sluiten van compromissen worden grote tegenstellingen overkomen. Dit is ook waarneembaar in het rapport *De sociale staat van Nederland* (Bijl et al., 2017); Nederlanders hebben vertrouwen in het parlement en ze zijn optimistisch over de richting die Nederland op gaat. Kijkend naar internationale ontwikkelingen zoals globalisering en digitalisering is deze bereidheid tot coöperatie essentieel voor het hebben van vertrouwen. Ook bij de interactie tussen het fysieke en digitale domein is vertrouwen nodig. Binnen netwerken vormt samenwerken op basis van gedeelde belangen en interesses

een goede start voor de ontwikkeling van initiatieven en oplossingen. Dit is een goede voedingsbodem voor vertrouwen.

De mate van vertrouwen in onze maatschappij verandert, onder andere doordat er veel discussie is over de echtheid van feiten. Er zijn bijna altijd verschillende interpretaties mogelijk van dezelfde werkelijkheid. Mensen geven hun eigen interpretaties aan datgene wat er aan prikkels binnenkomt. Het woord 'nepnieuws' is in de huidige samenleving een veel gebruikte term geworden, die aangeeft dat ook de media worden gewantrouwd. Om de bedoelingen en verwachtingen van anderen goed te kunnen inschatten, helpt het om een gezamenlijke basiskennis te hebben. Door in gesprek te gaan met anderen en overeenstemming te vinden, blijft de afname van ons vertrouwen beperkt. Bijl et al. (2017) concluderen dat Nederlanders in 2017 niet anders kijken naar politiek en maatschappij dan in de jaren negentig.

Vertrouwen verbindt mensen en zorgt voor onderlinge overeenstemming. Volgens Schuilenburg, Steden en Oude Breuil (2014) ontstaat vertrouwen op informele wijze, buiten de natie en de wet om. Het vertrouwensaspect kan daarom worden gebruikt om positieve opvattingen over veiligheid naar boven te brengen. Omdat positieve denkbeelden bijdragen aan de totstandkoming van veiligheid, is het interessant om te weten op basis waarvan het vertrouwen in de medemens groeit en om deze groei van vertrouwen tussen groepen in de samenleving vervolgens te bevorderen.

IDENTITEIT

Naast vertrouwen is het ook in het kader van identiteit belangrijk om te kijken naar de interactie tussen een individu en de samenleving. Deze

interactie is in het begrip identiteit goed zichtbaar. De term identiteit heeft namelijk het spanningsveld tussen uniek zijn en ergens bij horen in zich verenigd. De kern van identiteit is de interactie tussen datgene wat binnen een persoon leeft en datgene wat buiten de persoon wordt bepaald. Identiteit gaat over het eigene in relatie tot anderen (binnen) en tot het andere (buiten). Identiteit is dus niet iets wat er is, maar wordt gecreëerd door onze interactie met anderen. In de huidige samenleving wordt identiteit bepaald door een voortdurende afweging tussen verschillende belangen, opties en verwachtingen (Jensen & Wijnberg, 2012).

Door te focussen op het zijn, nemen we afstand van anderen. Identiteit binnen een mens refereert vooral aan persoonlijkheid, dat wat ons uniek en eigen maakt. Eerder werd dit begrip door de filosoof De Cauter (2015) omschreven als 'een gevaarlijke fictie'. Een fictie omdat identiteit mensen vastpint op een onveranderlijke essentie. Deze essentie leek onveranderbaar doordat afkomst en bijbehorend (geïdealiseerd) verleden door verhalen uit de geschiedenis werden bevestigd. Het statische beeld gebaseerd op afkomst helpt echter niet om een dialoog met anderen op te kunnen bouwen. Ervaringen, opbouwende attitudes en veranderende verwachtingen worden buiten beschouwing gelaten. Door vertrouwen in anderen te stimuleren en het variabele karakter van identiteit te omarmen hoeft het niet langer over afkomst te gaan in de toekomst.

Het gesprek over een nationale identiteit brengt onzekerheid met zich mee. Onzekerheid en bedreigingen maken dat mensen zich terugtrekken en dat interacties niet worden aangegaan. Terwijl het voor veiligheid juist belangrijk is om wel de interactie met elkaar aan

te gaan en open te staan voor gesprek. In de volgende paragraaf over sociale samenhang gaan we hier verder op in. In de publicatie *Respect!* (Evenblij, 2007) is de conclusie dat erkenning van eigen identiteit essentieel is voor sociale cohesie. Een gevoel van verbondenheid kan alleen ontstaan in samenhang met de persoonlijke wens om zichtbaar te blijven in een groter geheel. Verhalen uit de geschiedenis die aan de basis liggen van het begrip identiteit moeten dus veranderen. Een nieuw begin is mogelijk als de acceptatie groeit dat mensen door interactie met anderen hun identiteit verrijken. Samenwerken is een manier om de verscheidenheid in de samenleving te verbinden. Door in dialoog met anderen aandacht te schenken aan elkaars overwegingen ontstaat deze verbinding die een positieve bijdrage kan leveren aan de totstandkoming van veiligheid.

SOCIALE SAMENHANG

Sociale samenhang of sociale cohesie houdt in dat mensen met elkaar interacteren en verbonden zijn. Dit kan het contact zijn tussen onbekenden die elkaar groeten op straat, buurtbewoners die gezamenlijk een feest organiseren en alles daartussenin. Schmeets (2015) creëerde om het begrip sociale samenhang te onderzoeken een raamwerk van de dimensies participatie, vertrouwen en integratie. Met behulp van dit raamwerk wordt gekeken naar deze dimensies binnen en tussen groepen. Bij het kenmerk vertrouwen is een stabiel niveau zichtbaar de laatste vijftientig jaar. Ook bij de participatiegraad is dit het geval, er zijn dus geen scheuren te zien in het meedoen en het vertrouwen in de samenleving (Schmeets, 2015).

Participeren in de samenleving doen mensen in het dagelijks leven en in de interactie met anderen. Dat kan op het

werk, op straat, in een winkelcentrum of station, of andere uiteenlopende plaatsen. Volgens Schuilenburg, Schoenmakers en van Zanten (2017) stimuleren ontmoetingsplekken sociale relaties in de buurt. Mensen kunnen daar op een positieve manier met elkaar een ervaring of activiteit tot stand brengen. Hierdoor ontstaan banden tussen mensen en wordt het aangaan van netwerken gestimuleerd. Op het moment dat mensen een interactie met elkaar aangaan worden stereotyperingen getoetst. Bij stereotypes staan de verschillen en tegenstellingen tussen groepen centraal. Met name opleidingsniveau, religie en herkomst zijn bepalend bij deze verschillen tussen groepen (Evenblij, 2007). In het informatieproces staan stereotyperingen een objectief beeld van de werkelijkheid in de weg.

Als contact tussen groepen moeizaam gaat, kan dit worden gefaciliteerd door verbindingen tussen bewoners, ondernemers en scholen te leggen. Hierdoor komt samenwerking en integratie tot stand wat verschillen tussen groepen kleiner maakt. Uit Schuilenburg et al. (2017) blijkt dat brede gemeenschappen helpen bij een positief gevoel van veiligheid. Natuurlijk blijven er altijd kwetsbare groepen die door uiteenlopende oorzaken de aansluiting in de samenleving missen. In de huidige samenleving zou dit kunnen ontstaan door de interactie tussen het fysieke en digitale domein. Mensen

kunnen technologische ontwikkelingen niet (meer) bijbenen of zijn daar zelfs nooit aan begonnen. Deze kwetsbare groepen zijn te ondersteunen door te achterhalen waarom deze groepen niet kunnen meekomen. Een voorbeeld hiervan is de geplande afschaffing van de acceptgiro. De komst van digitale betaalmiddelen zou deze papieren vorm overbodig maken. Ouderen en non-proforganisaties maken echter nog veel gebruik van de papieren acceptgiro en de afschaffing is nu voor onbepaalde tijd uitgesteld.

De aanwezigheid van gemeenschappen zorgt voor rust, orde en bescherming. Het gevoel of besef bij een gemeenschap te horen heeft als kernwoord 'beloning'. Van Steden, van Vliet, Salman en Boutellier (2010) zeggen hierover: "Mensen moeten het gevoel hebben dat ze bij een gemeenschap horen, dat leden er voor elkaar toe doen en belangstelling hebben voor wederzijdse behoeften" (p.36). Een gedeeld kader van zorgzaamheid, verbondenheid en betrokkenheid heeft een positief effect op de bereidheid om te verbinden. Daarnaast stellen Schuilenburg en van Steden (2016) dat mensen contact zoeken op plekken waarbinnen ze zich prettig en thuis voelen. Datgene wat mensen bindt, voelt prettig. Sociale samenhang hangt op een positieve manier samen met veiligheid en veiligheidsbeleving (Wittebrood & van Dijk, 2007). <

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat er diverse maatschappelijke factoren zijn die een rol spelen bij de invulling van veiligheid. Dit laatste hoofdstuk beantwoordt de deelvraag van deze eerste publicatie: **A: 'Welke maatschappelijke factoren spelen een rol bij de invulling van veiligheid?'**

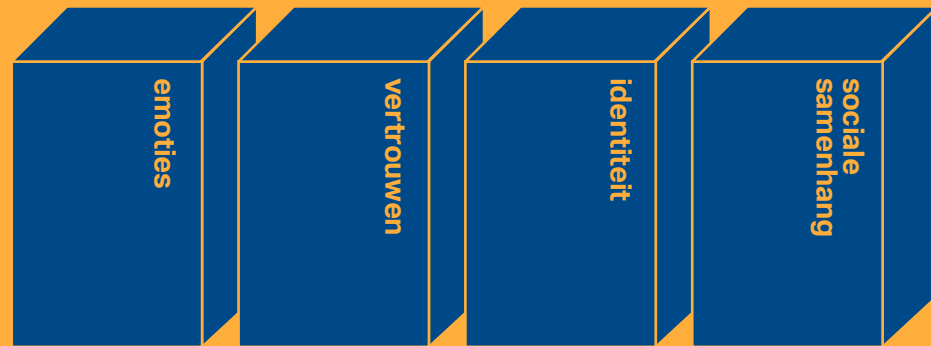
Voor een persoon gebeurt de totstandkoming van veiligheid via het perceptieproces. Door blootstelling aan prikkels en het geven van aandacht aan bepaalde prikkels, wordt betekenis toegekend. Daarna wordt informatie tijdelijk of permanent opgeslagen in het individuele geheugen.

Emoties, vertrouwen, identiteit en sociale samenhang vormen de bouwblokken die invloed hebben op de invulling van veiligheid vanuit de maatschappij. Deze affectieve componenten zorgen voor veel subjectiviteit bij de totstandkoming van veiligheid. Ze laten in meer of mindere mate een individuele invulling en/of interpretatie toe van het dagelijks leven. Omdat maatschappelijke factoren zowel een cognitieve als affectieve component hebben, worden er associaties gemaakt tussen kennis en gevoelens. De heftigheid van reacties op bijvoorbeeld de ongelijkheid binnen de samenleving lijken hun grondslag te hebben in de affectieve

componenten. Door de interactie van het fysieke en digitale domein wordt snel reageren steeds belangrijker (Vermeulen et al., 2016). Reflectie en nuance – die in de cognitieve componenten een grotere rol spelen – verdwijnen hierdoor naar de achtergrond. Kennis en (na)denken komt op een tweede plaats waardoor individuen snel beïnvloedbaar zijn voor gesproken, geschreven en getoonde betekenissen in hun omgeving.

Door het begrip veiligheid te gebruiken en positieve gevoelens te benoemen worden emoties en ervaringen opgebouwd die van grote waarde zijn. De meerwaarde van een positieve benadering is terug te zien in het artikel van Boers, van Steden en Boutelier (2008) die stellen dat factoren als vertrouwen, saamhorigheid en betrokkenheid een positieve bijdrage leveren aan de veiligheidsbeleving.

In deze publicatie stelden we dat de interactie tussen mens en omgeving een rol speelt bij de invulling van veiligheid. De affectieve componenten laten zien dat gevoelens medebepaald worden door de interactie met anderen. Dat sluit aan bij onze keuze om de mens in de context van de samenleving te bekijken. Door veiligheid te zien als sociale constructie, raakt het verweven met de samenleving. <

In deze toekomstverkenning kijken we naar veiligheid op het snijvlak van onze toekomstige samenleving en technologische ontwikkelingen. Dit hoofdstuk laat het vertrekpunt zien voor de tweede en derde publicatie. Het doel is het creëren van uiteenlopende beelden die mogelijke invullingen van veiligheid laten zien in die samenleving van de toekomst.

De opbouw van de toekomstverkenning komt tot uiting in de publicaties. De interactie tussen mensen en hun omgeving is beschreven vanuit maatschappelijke factoren. De invulling van veiligheid op basis van die maatschappelijke factoren steunt op de interactie tussen mensen en hun omgeving. Hierbij valt op dat voornamelijk over veiligheid als uitkomst wordt gesproken. Met name affectieve componenten spelen een rol bij de maatschappelijke factoren, zowel op het niveau van een individu als dat van de groep. In de tweede (tussen)publicatie staat de ver-

anderende context van veiligheid en de interactie tussen het fysieke en digitale domein centraal. Welke nieuwe technologieën veranderen mogelijk de invulling van veiligheid? En op welke manier veranderen sociale verhoudingen door de interactie van het fysieke en digitale domein? Op deze manier worden de consequenties van de technologische cultuur in onze toekomstige maatschappij uiteengezet.

Veiligheid als werkwoord wordt in deze verkenning stapsgewijs ingeleid door telkens een onderdeel van het proces van de invulling van veiligheid te bespreken. Het maken én ervaren van veiligheid gecombineerd met ontwikkelingen in het dagelijks leven en de interactie tussen het fysieke en digitale domein brengt inzicht in de veranderende invulling van dit begrip. In de toekomst kunnen we binnen deze veranderende context, technologie benutten om veiligheid te bevorderen. <

Kom in actie! Deel je mening of anekdote over veiligheid, wissel denkbeelden uit over dit relevante en actuele thema, reageer op de invalshoek van deze verkenning en neem deel aan de werkgroepen die sectorale beschrijvingen tot stand brengen. Samen werken we aan positieve invulling van veiligheid in de toekomst!

Inleiding

- **Dunne, A. en F. Raby (2013).** *Speculative everything*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.
- **Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015).** *Nationale Wetenschapsagenda*. Geraadpleegd op: <https://wetenschapsagenda.nl/wp-content/uploads/2017/11/0916-NWA-PROCES-NL-v3.pdf>.
- **Muller, E.R. (red.) (2004).** *Veiligheid: Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*. Deventer: Wolters Kluwer.
- **Muller, E.R. (red.) (2013).** *Veiligheid. Veiligheid en veiligheidsbeleid in Nederland*. Deventer: Wolters Kluwer.
- **Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu [RIVM] (2016).** *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- **Schuilenburg, M. (2016).** *Naar een positieve inbedding van veiligheid in een hybride wereld*. In H. Oosterling & R. Schepen (red.), *Doordenken doorwerken* (pp. 129–141). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- **Van der Duin, P. (red.) (2012).** *Toekomstonderzoek voor organisaties. Handboek methoden en technieken*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- **Whipple, T. (2017, 7 Maart).** *Stephen Hawking on humanity* (and Jeremy Corbyn) [Interview]. Geraadpleegd op: <https://www.thetimes.co.uk/edition/news/hawking-on-humanity-and-corbyn-jk-88zx0w2>.

Hoofdstuk 01

- **Beck, U. (1992).** *Risk society*. Towards a new modernity. London: Sage Publications.
- **Bijker, W. E., A. M. Hommels en J. Mesman. (2014).** *Studying Vulnerability in Technological Cultures*. In A. Hommels, J. Mesman, & W. E. Bijker (Red.), *Vulnerability in Technological Cultures. New Directions in Research and Governance* (pp. 1-26). Cambridge, MA: MIT Press.
- **Boutelier, H. (2013).** *Veiligheidsutopie*. In E.R. Muller (red.), *Veiligheid. Veiligheid en veiligheidsbeleid in Nederland* (pp. 95-118). Deventer: Wolters Kluwer.
- *De Bosatlas van de Veiligheid* (2017). Groningen: Noordhoff Uitgevers bv.
- **De Graaf, B. (2004)** *Nationale veiligheid in Nederland: de geschiedenis van een ordeningsprincipe*. In E.R. Muller, *Veiligheid: Studies over inhoud, organisatie en maatregelen* (pp. 199-225). Deventer: Wolters Kluwer.
- **De Graaf, B. (2012).** *Nationale veiligheid in historisch perspectief III*. Magazine Nationale

- Veiligheid en Crisisbeheersing*, 6(10), 52-55.
- **Kahneman, D., en A. Tversky (2013).** **Prospect theory: An analysis of decision under risk**. In *Handbook of the fundamentals of financial decision making: Part I* (pp. 99-127). Singapore: World Scientific Publishing Company.
 - **Rutte, M., S. van Haersma Buma, A. Pechtold en G. Segers (2017).** *Vertrouwen in de toekomst*. Regeerakkoord 2017 – 2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie. 10 oktober 2017. Geraadpleegd op <https://www.kabinetsformatie2017.nl/binaries/kabinetsformatie/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst/Regeerakkoord+2017-2021.pdf>.
 - **Schuilenburg, M. (2009).** *De securisering van de samenleving. Krisis, Tijdschrift voor actuele filosofie*, 3, 6-22.
 - **Terpstra, J. (2013).** **Het veiligheidscomplex**. In E.R. Muller (red.), *Veiligheid. Veiligheid en veiligheidsbeleid in Nederland* (pp. 227-246). Deventer: Wolters Kluwer.
 - **Wagendorp, B. (2017, 16 september).** 'Nooit eerder verscheen een rapport waaruit zoveel voorspoed, geluk en tevredenheid spreekt'. *De Volkskrant* [Opinie]. Geraadpleegd op: <https://www.volkskrant.nl/opinie/bert-wagendorp-nooit-eerder-verscheen-een-rapport-waaruit-zoveel-voorspoed-geluk-en-tevredenheid-spreekt~a4545882/>.
 - **Weber, A. (2015).** **Waarnemen en verwerken van informatie**. In A. Weber, *Consumentengedrag, de basis* (pp. 76-98). Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.
 - **Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid [WRR] (2017)** *Veiligheid in een wereld van verbindingen: een strategische visie op het defensiebeleid*. Nr. 98. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Hoofdstuk 02

- **Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (2017).** *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- **De Bosatlas van de Veiligheid (2017)**. Groningen: Noordhoff Uitgevers bv.
- **De Wijk R. en R. Toxopeus (2005).** Hoe binnen- en buitenlandse veiligheid verweven zijn. *Internationale Spectator* 718(59), 421-425.
- **Den Boer, M. en H. Leijtens (2017).** De vervlechting tussen politie en krijgsmacht in Europa. In T. Kansil, W. Bruggeman, J. Terpstra en J. Janssens (red.), *Vervloeiing interne en externe veiligheid* (pp. 55-74). Apeldoorn: Maklu.
- **Dupont, I. en G. Reniers (2010).** *Vergelijkende studie tussen veiligheid en beveiliging: Toepas-*

- sen van proactieve beschermingsprogramma's bij kritieke infrastructures* [Hub Research Paper]. Geraadpleegd op: <https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/406916/1/10HRP25.pdf>.
- **Ministerie van Defensie (2017).** *Meerjarig perspectief krijgsmacht: Houvast in een onzekere wereld*. Den Haag: Ministerie van Defensie.
 - **Ministerie van Veiligheid en Justitie (2016).** *Recht en veiligheid in de 21e eeuw*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
 - **Muller, E.R., I. Helsloot en R.S. Wegberg (2013).** *Vormen van veiligheid*. In E.R. Muller (red.), *Veiligheid. Veiligheid en veiligheidsbeleid in Nederland* (pp. 61-94). Deventer: Wolters Kluwer.
 - **Pleysier, S. en G. Vanderveen (2013).** *Sociale (on) veiligheid kwantificeren: Tussen tellen, meten en weten*. In E.R. Muller (red.), *Veiligheid. Veiligheid en veiligheidsbeleid in Nederland* (pp. 41-60). Deventer: Wolters Kluwer.
 - **Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu [RIVM] (2016).** *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
 - **Slovic, P., en E. Peters (2006).** Risk perception and affect. *Current directions in psychological science*, 15(6), 322-325.
 - **Van Dijken, K. (red.) (2017).** *Vergaand veranderen, slim verschillen, duurzaam verbinden*. Den Haag: Platform31.
 - **Van Gulijk, C. (2010).** *Harmonisatie van Safety & Security?* [Artikel]. Geraadpleegd op <https://www.veiligheidskunde.nl/xu/document/cms/streambin.asp?requestid=0077A169-0D3E-4B0C-8431-BD739B1331BF>.
 - **Van Noije, L. en J. Iedema (2017).** *Achterevoelgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - **Vermeulen, P., M. Tuinder en M. van Bommel (2016).** *Emotiedemocratie, jaarboek 2016*. Tilburg: PON kennis in uitvoering.
 - **Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid [WRR] (2017)** *Veiligheid in een wereld van verbindingen: een strategische visie op het defensiebeleid*. Nr. 98. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Hoofdstuk 03

- **Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (2017).** *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- **Centraal Bureau voor de Statistiek [CBS] (2017).** *Weinig verandering in vertrouwen medemens* [Online nieuwsartikel]. Geraadpleegd op <https://www.cbs.nl/>

- nl-nl/nieuws/2017/20/weinig-verandering-in-vertrouwen-in-medemens.
- **De Caeter, L. (2015).** *Metamoderniteit voor beginners*. Nijmegen: Van Tilt.
 - **Evenblij, M. (2007).** *Respect! Onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
 - **Jensen, S., en R. Wijnberg (2012).** *Dus ik ben*. Amsterdam: De Bezige Bij.
 - **Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006).** *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - **Schmeets, H. (red.) (2015).** *Sociale samenhang 2015 wat bindt en verdeelt*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
 - **Schuilenburg, M. B., R. van Steden, R., en B. Oude Breuil (2014).** *A critique to security: towards a positive turn in criminology*. In M. B. Schuilenburg, R. van Steden, & B. Oude Breuil (red.), *Positive criminology: reflections on care, belonging and security* (pp. 9-16). The Hague: Eleven.
 - **Schuilenburg, M. B. en R. van Steden (2016).** *Positieve veiligheid. Een inleiding. Tijdschrift over cultuur & criminaliteit*, 6(3), 3-18.
 - **Schuilenburg, M., Y. Schoenmakers en J. van Zanten (2017).** *Positieve veiligheid. Naar een nieuwe Rotterdamse veiligheidsstrategie*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
 - **Van Kleef, G. (2012).** *Op het gevoel*. Amsterdam: Atlas Contact.
 - **Van Steden, R. van, M. van Vliet, T. Salmen en H. Boutellier (2010).** *Gemeenschap als bron van positieve veiligheid: Een conceptuele verkenning en aanzet tot empirisch onderzoek. Tijdschrift voor Veiligheid*, 9(2), 31-47.
 - **Vermeulen, P., M. Tuinder en M. van Bommel (2016).** *Emotiedemocratie, jaarboek 2016*. Tilburg: PON kennis in uitvoering.
 - **Vermeij, L. en J. den Ridder (2016).** *Samenleven: veranderende verbanden het risico van segregatie*. In A. van den Broek et al., *De toekomst tegemoet* (pp. 142-173). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
 - **Wittebrood, K. en T. van Dijk (2007).** *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hoofdstuk 04

- **Boers, J., R. van Steden en H. Boutellier (2008).** Het effect van positieve en negatieve factoren op veiligheidsbeleving. *Tijdschrift voor Veiligheid* 7(3), 34-52.
- **Vermeulen, P., M. Tuinder en M. van Bommel (2016).** *Emotiedemocratie, jaarboek 2016*. Tilburg: PON kennis in uitvoering.

Onderzoek en projectleiding	Carlijn Naber
Tekst- en taalredactie	Annette Potting
Grafisch ontwerp	Alt8, full service design studio
Drukwerk	Be Ink

Klankbordgroep

Pantopicon Antwerpen	Nik Baerten, Virginia Tassinari
STT	Patrick van der Duin
Universiteit Delft	Pieter van Gelder
NS	Rob Hoitsma
Ministerie Justitie en Veiligheid	Jacqueline de Jong (voorzitter klankbordgroep)
Maastricht University	Jessica Mesman
RIVM / Analistennetwerk Nationale Veiligheid	Stephanie Meulenbelt
MxR interim management & consulting	Max Remerie
De Haagse Hogeschool	Rob Ruts
ANWB	Ferry Smith

Eerder verschenen publicaties STT

STT 83 Een oceaan vol mogelijkheden.	Stephanie IJff en Marie-Pauline van Voorst tot Voorst
Toekomstbeelden van de oceaan, 2016	
STT 84 Nationale Toekomstmonitor 2016	Dhoya Snijders
STT 85 Wie wij worden. Toekomstbeelden van mensen in 2050, 2016	Ellen Willemse
STT 86 Data is macht. Over Big Data en de Toekomst, 2017	Dhoya Snijders
STT 87 En toen ging het licht aan. Transitie naar een emissievrij energiesysteem, 2017	Soledad van Eijk

Stichting Toekomstbeeld der Techniek (STT) is een onafhankelijke non-profit kennisinstelling. Het bestuur bestaat uit ruim 60 leden uit de top van de Nederlandse overheid, het bedrijfsleven, de onderzoekswereld en de maatschappelijke organisaties. Sinds 1968 is de kernactiviteit van STT het organiseren van lange termijn toekomstverkenningen op het snijvlak van technologie en samenleving. De verkenningen dragen bij aan visievorming, agenda's voor de toekomst, onderzoeksprogramma's, netwerken, instituten en projecten. De verkenningen zijn altijd interdisciplinair en proberen bij te dragen aan oplossingen voor grand societal challenges.

Hiernaast houdt de STT Academy zich bezig met methodiekontwikkeling en sponsort leerstoelen, organiseert masterclasses, en faciliteert het Netwerk Toekomstverkenningen (NTV) en het jongeren netwerk Young STT.

Informatie over STT, haar activiteiten en haar publicaties is te vinden op de website www.stt.nl.

NUR 950 Trefwoorden: Veiligheid, toekomst, technologische ontwikkelingen, digitalisering, globalisering, Nederland
Publicaties van Stichting Toekomstbeeld der Techniek wordt auteursrechtelijk beschermd zoals vastgelegd onder de Creative Commons Naamsvermelding Niet Commercieel-Geen Afgeleide Werken 3.0 Unported licentie.
U kunt dit werk toeschrijven aan Stichting Toekomstbeeld der Techniek / Carlijn Naber (www.stt.nl), 2018. Bezoek <http://www.creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl/> voor de volledige tekst van de licentie.

